

Atitudinea lui A. Garzya față de problema eventualelor lacune din *Heraclizii* este enigmatică. Editorul nu o menționează nici în prefață, nici în aparatul critic, dar reproduce la sfârșitul lucrării cele cinci pasaje care constituie fragmentele tragediei. Din păcate nu rezultă de nicăieri cum își reprezintă el raportul dintre aceste fragmente și textul transmis de tradiția manuscrisă. În aceste condiții nu ne rămâne decât să regretăm, o dată mai mult, absența unor comentarii, fie și sumare, care ar fi ușurat mult lectura textului, făcînd mai accesibilă această ediție, altminteri prudentă și serioasă.

Liana Lupaș

RENZO VITALI, *Melisso di Samo „Sul mondo o sull'essere”*. Una interpretazione dell'eleatismo. Urbino, Argalla ed., 1973, 363 [— 368] p. (Publicazioni dell'Università di Urbino, Testi e saggi a cura dell'Istituto di Filosofia „A. Massolo” della Facoltà di Lettere e Filosofia)

În aceeași colecție — din care pomenesc și *La filosofia di Tertulliano* de Icilio Vecchiotti, apărută în 1970 — Renzo Vitali a publicat în 1971 valorosul studiu intitulat *Gorgia, Retorica e filosofia*. Cum cartea n-a fost prezentată în revista noastră, îmi îngădui câteva cuvinte și despre ea. Întîi, un citat din prefață, explicînd motivele pentru care autorul îl socotește pe Gorgias punctul nodal al problematicii filozofice ajunse la culminație în secolul al V-lea: „essi stanno nello scarto incolmabile fra il dire e il dire l'essere. Il discorso sistematico sugli enti fondato da Aristotele e nominalmente sviluppatosi per tutto l'arco della storia occidentale, manifesta chiaramente una involuzione epistemologica e l'impossibilità angosciosa di trovare in tal modo una scienza dell'essere e, in genere, un sapere ontologico: possiamo riscontrarne la testimonianza, in questi ultimi decenni, nella fioritura degli studi linguistici e nella ricerca, nella produzione artistica, del segno significante” (p. 7—8). În ciuda modestiei („abbiamo preferito condurre a termine, in qualche modo, un piccolo discorso, e sollevare problemi piuttosto che darne una soluzione”, p. 9), autorul a izbutit să scoată în evidență însemnătatea și măreția personalității lui Gorgias, precum și „l'instaurarsi di una coscienza filosofica che non apparteneva più al soliloquio ana-coretico di una σοφία eticamente sublime ma assai astratta e lontana dalla realtà quotidiana” (p. 227), pe de altă parte să demonstreze că sofistica reprezintă o continuare speculativă a eleatismului, care, „da un punto di vista filosofico, inteso come ricerca finale di una comprensione dell'essere, si concretizza meglio in Melisso che non in Zenone” (p. 229). Pun capăt acestor rînduri preliminară menționînd rezervele autorului față de sofistul din Leontinoi cînd (în mai multe locuri) se referă la Platon care „indica Gorgia come il lontano responsabile della dissoluzione e del caos morale, politico e speculativo dell' Atene del V secolo” (p. 35; cf. și p. 165, 238); dar, „pur nella sua negatività, il giudizio platonico ci dà la misura della grandezza e del fascino gorgiani, ai quali non restò insensibile neppure il fondatore dell'Accademia” (p. 238).

Se vede așadar că Melissos nu l-a preocupat pe R. Vitali doar în ultima vreme: de altfel, el li consacrase deja două studii, și anume *Note sul problema dell'essere in Melisso di Samo* (în *Il pensiero*, 9, 1964) și *Per una lettura dei frammenti di Melisso di Samo* (în *Vichiana*, 5, 1968). El și-a întrerupt cercetările în preajma apariției cărții lui G. Reale, *Melisso, Testimonianze e frammenti* (Florența, 1970). Convingîndu-se însă că studierea lui Melissos suferă, după Calogero, Untersteiner, Thomson, după Reale însuși, o involuție, Vitali a reluat „proiectul de ediție”, apreciînd ca necesar — ori numai util — un control textual al tradiției, tocmai în vederea redimensionării obiective a lui Melissos, a reinnoirii studiilor asupra eleatismului „che il lavoro stesso del Reale configurano, sollecitano, in qualche punto impongono”. O lucrare paralelă? categoric, nu: pentru că „Melissi testimonia Veterum” ocupă p. 25—77 (cu numeroase note), fragmentele ocupă p. 130—151 (cu aparat critic foarte abundent, cu traducere și adnotări), restul volumului fiind consacrat comentariului (p. 155—250) și unei pătrunzătoare „lettura di Melisso” (p. 253—326).

Aci ne interesează însă mai ales ediția propriu-zisă. Tradiția Samianului e total indirectă, astfel că „index fontium” (p. 11 — 16) capătă o însemnătate aparte; Vitali utilizează cele mai bune și cele mai recente ediții ale izvoarelor, multe din ele datînd din ultimul deceniu, ca Aristotel, *De generatione et corruptione* (ed. Ch. Mugler, Paris, 1966) ori Diogene Laerțiu (ed. H. S. Long, Oxford, 1966).

Cele 152 de t e s t i m o n i a sînt reproduse cronologic, de la Hipocrate pînă la Tzetzes, urmat de parafratorul anonim (identic cu Sophonias din sec. al XIII-lea? cf. p. 73—74, n. 61) la Aristotel, *Soph. elen.*, și de scoliaștii lui Hipocrate, Aristotel și Iamblichos din sec. XIII, XIV, XV ori chiar de la sfârșitul celui de-al XVI-lea. Acest număr de mărturii (ca și la Reale) e cu mult mai

mare decât la Diels—Kranz (ed. a zecea, 1961), unde avem doar 14; cu toate acestea, Vitali nu are cu 138 mai multe, pentru că el divide în două (o dată chiar în trei) majoritatea celor din D(iels)—K(ranz): astfel, „A 3” (D K) = A XXXIII și XXXIV la Vitali (iar „A 8” din D K devine A XIII, XVII și XVIII); tot așa sînt trecute la testimonii „fragmentele falsificate” B 11 și 12 din clasică ediție germană. Rămîn însă foarte multe texte în plus, din Isocrate, Platon, Aristotel etc. etc.; ele nu îmbogățesc informațiile asupra lui Melissos, ci—grație orînduirii cronologice—pun în lumină felul în care a fost a p r e c i a t (ori numai cunoscut) filozoful de-a lungul veacurilor; cred că e îndreptățit citatul următor (p. 24): „Siamo convinti infatti che in qualsiasi ricerca storica possa acquistare talvolta una importanza decisiva, per la comprensione profonda dell'autore studiato, la disposizione cronologica dei *testimonia*: in tal modo può emergere, anche più o meno spontaneamente, quello che è stato il giudizio nel tempo sull'autore stesso e se ne possono valutare il consolidamento e le variazioni in relazione al progressivo ampliamento dell'arco storico e culturale.”

Cîteva observații. În „A 8 <XIII>” (aici și peste tot „A 8” este numărul de ordine din Diels—Kranz, iar <XIII> cel al lui Vitali) noul editor și interpret crede că avem nu numai o mărturie, ci și un autentic fragment; vezi mai departe. La A 3 <XXXIV>, Vitali suprimă partea finală (acceptată de D K și de Reale), ea nereferindu-se nici măcar indirect la Melissos. La „A—XCVI” („A—” vrea să spună că testimoniuul nu e dat ca atare la D K), „variația” indicată în notă nu apare și în aparatul critic la fragmentul corespunzător, B 2 <III>. La A—<CXXXVII> (și următorul), Vitali socoate verosimilă părerea că nu lui Alexandru din Afrodisia și nici lui Mihail din Efes, ci lui Mihail Psellos i se datorează acest comentariu la Aristotel, *Soph. elen.*

Textul f r a g m e n t e l o r propriu-zise e precedat de o trecere în revistă (p. 81—90) a edițiilor, de la Ch. A. Brandis pînă la Reale. În înția ediție, a lui Brandis (1813), pentru fragmentul B 8 <IX>, se preferă citatul din Aristocles în locul celui din Simplicius—și Vitali face la fel (cf. p. 45, n. 33, și p. 145, n. 9); începutul și sfîrșitul fragmentului (unul din cele două mai întinse) sînt redat de Brandis în traducerea latină a lui Guilelmus de Morbeka, pe care am avut prilejul să-l menționez mai demult în publicația noastră (vol. XV, 1973, p. 234; vezi și în acest volum, p. 290). Ediția a doua, a lui Fr. G. A. Mullach (*Fragm. Philos. Graec.*, Berlin, 1857; reeditată la Paris, în 1928), tînd să reconstituie dialectul ionic al lui Melissos; notez că termenul „presocratic”, răspîndit de la Diels încoace, apare deja la Zeller (1844, „vorsokratische Philosophie”, în subtitlul primei ediții a celebrei opere) și, poate independent, la Mullach („ante Socratem philosophi”). Mai departe, mă mulțumesc să semnaliez că prima ediție cu adevărat critică se datorează tot unui italian, lui A. Covotti (1898: renunță la „ionizarea” lui Mullach; ediția nouă, din 1934, se apropie și mai mult de manuscrise—și păstrează traducerea în latină, paralelă cu fragmentele). În continuare (p. 91—111) Vitali propune o nouă ordine a fragmentelor și anume (dau numai nume-tarea din D K): B— (lipsește în D K; vezi mai jos), apoi B 1, 2, 3, 10, 9 („un primo gruppo che si avvale di una dimostrazione logica positiva”, p. 106), urmate de B 7, B— (și el absent din D K; vezi mai jos), B 8, 4, 5, 6 (al doilea grup, „che invece presenta una dimostrazione logica negativa”, p. 106); această succesiune, diferită de a editorilor de dinainte, e argumentată atît filologic, cît și filozofic. Prolegomenele (p. 113—122) justifică necesitatea unei ediții noi după cea foarte recentă a lui G. Reale, care în genere s-a mulțumit să reproducă textul (și ordinea) din D K, culegere „canonică”, dar care e învechită după părerea lui An. Pasquinelli, G. Giannantoni („si può affermare che non c'è più capitolo di quelle opere, per il quale non sia avvertita l'esigenza di una rielaborazione più o meno profonda”) și... Reale însuși; sînt în mare măsură de acord cu Vitali cînd afirmă că în cazul lui Melissos (și poate al tuturor presocraticilor) „veniamo a trovarci difronte ad una paurosa involuzione filologica: i numerosi interventi dei vari studiosi, pregevolissimi considerati in se stessi, si presentano all'atto della ricostruzione del pensiero del filosofo così disparati e mancanti dell'unità che dovrebbe venire loro dal testo sicuro dei frammenti che, anziché migliorare la comprensione speculativa melissiana, arrivano perfino a contraddirsi” (p. 114). Ajunge un singur exemplu: pentru faimoasele șase cuvinte din fragm. B 7 <VII> (aici la p. 138, rîndurile 3—4), πῶς ἂν μετακοσμηθέντων ἐόντων τι ἦι, transmise așa—cu o unică și nu prea importantă excepție—în t o a t e manuscrisele, nu mai puțin de doisprezece savanți au făcut, desfăcut și refăcut opt conjecturi, deși textul poate fi foarte bine înțeles exact așa cum este (vezi mai departe)!

Fragmentele, editate de Vitali sub titlul περί φύσεως ἢ περί τοῦ ἔντος, sînt—cum am văzut—în număr de douăsprezece, adică mai multe cu două decât în D K: fragm. I (Vitali) e considerat de majoritatea editorilor precedenți o parafrază simpliciiană (*in phys.* 103, 15—16 Diels; cf. și [Aristotel], *De M.X.G.* 974 a c, 1, 2—3 Hett), nu un citat propriu-zis (cf. comentariul, p. 159—162); la fragm. VIII (Aristotel, *Phys.* 4, 6, 213 b, 13—14 Ross) aparatul e clar: „fragmentum Melisso uindicatum ignorare uidentur editores omnes” (cf. comentariul, p. 209—211). „Pur non avendo apportato nessuna *coniectura* personale al testo dei fram-

menti melissiani" (p. 118). Vitali intervine în mai multe locuri; e adevărat că emendările sînt în general nepretențioase, dar — poate tocmai de aceea — aproape întotdeauna pe deplin acceptabile. Iată-le: p. 130, r. 5 (B 1 <II>) μηδὲν εἶναι (pentru μηδὲν ἦν); 132, 6 (B 2 <III>) <πᾶν> (Kochalsky, cunoscut lui Vitali numai din D K, propunea adăugarea lui <πᾶν ἦν> după τελευτήν din rîndul următor); 136, 1 <ἐτεροιοῦμενον>, 6 γένοιτο; 138, 7 ἀπογενομένου (toate aceste trei locuri în fragm. B 7 <VII>); 150, 7 (B 6 <XII>) εἰ γὰρ <δμοιον> εἴη (Burnet: <ἄπειρον>; cf. p. 118—119, n. 20 și ampla justificare de la p. 241—250).

Traducerea conține și ea cîteva lucruri remarcabile; aci mă voi referi și la cartea prof. D. M. Pippidi, *Fragmentele eleaților*, București, 1947, necunoscută din păcate lui Vitali. Noul editor traduce φύσις din titlu cu „mondo” (p. 131). La p. 133 (B 2 <III>, r. 4—5; cf. și p. 173), îmi face plăcere să constat că Vitali înțelege cele două paranteze la felcu D.M. Pippidi (Pippidi, p. 156, n. 2; Albertelli și mulți alții urmează versiunea γινόμενον în loc de γεν-). Pentru (Vitali) p. 138, r. 3—4 (vezi mai sus), citim: „in che modo qualcosa potrebbe essere se gli enti si fossero trasformati?”; vezi interpretarea filozofică la p. 282—284, iar cea filologică la p. 198—204, unde μετακοσμηθέντων ἑόντων (în loc de μετακοσμηθέντων ἑόντων) e sprijinit de F. Benedetti (care pregătește ediția critică a *Halieuticelor* lui Opian) prin „clamorosul” exemplu din Andocide (cf. Dalmeida, XXXIV): Ἰσοτιμίδης οὐδὲν devine, și prin itacism, εἰς ὃ τι μηδ’ ἴσον! Pag. 146, 5 (B 8 <IX>): ἁμοῦ βέων καὶ χρυσός „diluendosi allo stesso modo che l’oro”; cf. p. 223—227, iar la p. 226, n. 15, un exemplu din manuscrisul D. XXVIII, 2 f. 113^u (Biblioteca Malatestiana, Cesena, Ioan Crisostomul, in ps. 14 hom. altera) pentru ἁμοῦ ... καί. Mai pomenesc identitatea de interpretare între Vitali („e non potrebbe neanche essere denso e raro”) și D. M. Pippidi (p. 160: „și iarăși n-ar putea fi deasă, nici rară”) la πικρὸν δὲ καὶ ἀραιὸν οὐκ ἂν εἴη (p. 140, r. 5: B 7 <VII>), în opoziție cu D K; cf. Pippidi, p. 162, n. 10.

Am arătat deja cit e de larg, din toate punctele de vedere, comentariul lui Renzo Vitali. Acum mai adaug un loc (p. 231—240), unde, pentru p. 148, r. 6 (fragm. B 8 <IX>, sfîrșit), se argumentează renunțarea la conjectura μὲν ἑόν a lui Brandis (nu în ediție, despre care vezi ceva mai jos, ci — cu aproape un sfert de veac mai tîrziu — în *Handbuch der griechisch-römischen Philosophie*, I, Berlin, 1835, p. 404, acceptată de Heiberg și de ceilalți editori „senza che nessuno mai l’abbia messa in discussione” (p. 281, n. 36), în favoarea lecțiunii μέσων din manuscrisele A, D^o, E^o, F^o (exponentul „c” reprezintă comentariul lui Sîmplicius la *de caelo*, cf. p. 117), *medium* la Guilelmus de Moerbeka (și la Brandis, în ediție). Pentru a justifica revenirea la manuscrise, Vitali e obligat să dicute valoarea filozofică a conceptului μέσων la Melissos, ținînd seamă de întregul complex al formației lui culturale, de locul pe care îl ocupă el „entro la stagione stessa irripetibile della scuola di Elea” (p. 233), de reevaluarea lui în zilele noastre, încercată în ultimul rînd de P. Meloni (*Contributo ad una interpretazione del pensiero di Melisso di Samo*, Cagliari, 1948). Cred că e de ajuns acest singur exemplu pentru a dovedi cît de lăuntric împletește Vitali filologia cu filozofia.

A patra parte a volumului, *Lettura di Melisso*, cu cele trei capitole ale ei, „L’inganno della parola”, „La conclusione dell’Eflatismo” și „L’error di Melisso” (critica criticii pe care i-o aduce Aristotel navarhului din Samos), este o sinteză de interpretare filozofică întemeiată pe excelențele analize premergătoare.

Ultimele pagini (329—363) cuprind o bibliografie vastă, un indice de pasaje și unul de nume. E păcat că această carte, frumoasă din toate punctele de vedere, are greșeli de tipar, mai ales la nume proprii și la titluri latinești; în textul grecesc, semnalez una chiar la primul rînd (p. 25), pentru ἀνθρώποι (și ἀπὸ in rîndul următor?); tot una din textul italian (p. 108, r. 3—2 de jos, în loc de „semplicemente”), într-un citat din... Vitali însuși. Siglele bibliografice, apoi, ar fi trebuit să fie unitare și grupate toate laolaltă.

Dacă *Gorgia*, prima carte a autorului, este o regîndire a omului, care în mod intenționat renunță la o analiză mai amplă a textelor, considerate cunoscute, *Melisso di Samo* pune sub ochii cititorului totul: mărturii antice — și medievale —, fragmente, traducere, comentariu filologic amănunțit, reconstrucție filozofică seducătoare — și nou prilej de meditație despre lume și existență. Mă despart de opera lui Renzo Vitali nu încercînd o imposibilă concluzie, nici hazardînd o nepricepută apreciere, ci transcriind (fără notele, totuși, atît de sugestive) rîndurile de la începutul „lecturii lui Melisso” (p. 253): „Se ha un senso studiare i filosofi antichi, esso emerge soprattutto come esigenza di un ridimensionamento della nostra forma mentis in un ritorno e in una verifica delle origini. Per noi (...) ogni ritorno di questo genere ci riporta inevitabilmente al mondo greco: là infatti è cominciata la nostra storia. Calarsi nel mondo presocratico e riascoltare le voci di quel tempo significa stabilire il grado di sviluppo della nostra coscienza in generale e parimenti prendere atto della nostra situazione epistemologica.”

Traian Costa